

մասում հեղինակը բացատրում է, թե ինչու մն է կայանում դարվինիզմը. իսկ երրորդում առաջ է բերում այն փաստերը, որոնք ապացուցանում են Դարվինի վարդապետությունը:

Մի փոքրիկ՝ 52 երեսից բաղկացած գրքոյկի մէջ բազմաթիւ հարցեր շօշափելու հետեանքն է, որ հեղինակը ստիպուած է եղել շատ համառօտ կերպով խօսել ամեն մէկ հարցի մասին: Շնորհիւ այդ հանգամանքի, գրքոյկն ստացել է կոնսպեկտի բնաւորութիւն. այն ընթերցողը, որ ոչինչ չը գիտէ դարվինիզմի մասին, հազիւ թէ կարողանայ զաղափար կազմել այդ վարդապետութեան մասին դօկ. Տաղաւարեանի գրքոյկով: Մեր կարծիքով՝ հեղինակը պէտք է իր ուշադրութիւնը կենտրոնացնէր միայն մի քանի ամենաէական կէտերի վրայ, դուրս ձգելով բոլոր երկրորդականները. այն ժամանակ նա հնարաւորութիւն կ'ունենար աւելի երկար կանգ առնել իւրաքանչիւր հարցի վրայ և աւելի լաւ պարզաբանել նրան:

Բրօչյւրի երկրորդ խոշոր պակասութիւնը նրանում է կայանում, որ հեղինակը համեմատաբար շատ երեսներ նուիրելով Լամարքի հայեացքներին (որ այնքան էլ անհրաժեշտ չէր) և Դարվինի վարդապետութիւնը ապացուցող փաստերին, շատ համառօտ կերպով է խօսում բուն դարվինիզմի մասին: Վերջապէս ի նկատի ունենալով, որ հասարակութիւնը յաճախ չիութում է դարվինիզմը առաջադիմութեան սկզբունքի (էվոլյուցիայի) հետ, ցանկալի կը լինէր աւելի շեշտած տեսնել այդ երկու տեսութիւնների տարբերութիւնը, քան այդ արել է դօկ. Տաղաւարեանը իր գրքոյկով:

Գրուածքի ոճը վերին աստիճան պարզ է և հասկանալի:

Ս. Բ.

1-1) Dr. V. Totomjanz und E. Toptschian. Die social-ökonomische Türkei. (Վ. Տոտմանյան և Ե. Թօփչեան. Տաճկաստանը հասարակական և տնտեսական տեսակէտից). Berlin. 1901. հրատարակութիւն R. Prager.

Գրքի չապկի վրայ, որպէս էպիգրաֆ, տպագրուած են էնգելսի խօսքերը—«Տաճկական տիրապետութիւնը անկարելի է իսկապէս հաշտեցնել կապիտալիստական հասարակութեան հետ: Շահը ապահով չէ յաիշտակող սատրապների և փաշաների բեժիմի տակ. այստեղ պակասում է բուրժուական շահագործման էական պայմանը, այսինքն՝ առևտրականի և նրա սեփականու-

Թեան ապահովութիւնը: Թիւրքերի տիրապետութեան պատմական տեսութեան մէջ, որով սկսուած է գրքի բովանդակութիւնը, ցոյց է տրուում, թէ ինչպէս թիւրքերը, որպէս տիրող դաս, ոչ մի ժամանակ չեն ձգտել առաջ բերել հպատակ ազգութիւնների ձուլումը (Assimilation) տիրող ազգութեան հետ: Թիւրքերի վերաբերումը, օրինակ, դէպի քրիստոնէական ազգութիւնները միշտ եղել է և շարունակուած է լինել յաղթողի դիրք՝ դէպի պատերազմում վերցրած գերի: Կառավարութիւնը չը հետաքրքրուելով իր հպատակ ցեղերի կեանքով, միջոց է տուել նրանց՝ պահպանել իրանց ինքնուրոյնութիւնը: Երկրորդ գլուխը նուիրուած է հայերին և հայկական խնդրին, որտեղ բերուած է ամերիկական միսսէօներ Գրինի կարծիքը այդ խնդրի վերաբերմամբ: Գրինի կարծիքով՝ հայկական հարցը կարող է երեք տեսակ լուծուած ունենալ. ա) Տաճկա-Հայաստանի գրաւումը Ռուսաստանի կողմից, բ) ինքնուրոյն Հայաստանի ստեղծումը և գ) Բելլինի դաշնադրութեան կողմից պահանջած բէֆօրմների իրագործումն Հայաստանի մէջ:

Գրքի հետեւեալ վեց մասերը պարունակում են զանազան տեղեկութիւններ թիւրքիայի բնական հարստութիւնների— երկրագործութեան, արուեստագործութեան, պետական տուրքերի, հաղորդակցութեան և առևտուրի մասին: Ասիական թիւրքիայի բնական հարստութիւնները շատ նշանաւոր են, սակայն տաճկական ամբողջ բեժիմը անկարելի է դարձնում նրանց պատշաճաւոր շահագործութիւնը: Որպէս զի նրանք շահագործուեն՝ հեղինակների կարծիքով, ամենից առաջ անհրաժեշտ է բարւոքել և աւելացնել երկրի ճանապարհները և ոչնչացնել տուրքերի կապալի գինը: Շատ տխուր պատկերներ է տալիս թիւրքիայի տնտեսական դրութեան մասին այն հանգամանքը, որ ամբողջ այդ երկրի միայն $\frac{1}{10}$ մասն է մշակուած: Կարելի է երեւակայել, թէ ինչ հարստութիւն կը բախի այդտեղից, եթէ այդ հարուստ երկիրն ընկնի եւրոպացիների ձեռքը: Թերթելով տուրքերի գլուխը, մարդ զարմանում է, թէ ուրիշ էլ ինչ բանի համար չէ վճարուած օսմանեան հպատակ-գիւղացին, թէ քրիստոնեան և թէ մահմեդականը:

Իրանց ուսումնասիրութեան վերջը հեղինակները գալիս են այն եզրակացութեան, թէ տնտեսապէս թիւրքիան արագ քայլերով գնում է դէպի անկումը: Երկրագործութիւնը, առևտուրը և ինդուստրիան նշանաւոր կերպով ընկել են: Պետական արդիւնքների մի մասն արդէն գրաւ է դրուած, այդ պատճառով էլ վայր է ընկնում և նրա ներքին ու արտաքին վարկը (կրեդիտը): Շատ նշանաւոր հարուած էր թիւրքիայի համար

Ղրիմի պատերազմը, Այդ երևում է նրանից, որ մինչև 1854 թ. նա չունէր արտաքին պարտք. իսկ այդ տարուց մինչև 1875, Բարձրագոյն Դուռը կնքեց 12 արտաքին փոխառութիւններ, որոնց ընդհանուր գումարը հաւասար է 134 միլիօն ֆունտ ստերլինգի, մօտաւորապէս 1 միլիարդը տալով 90% պետութիւնը վճարում է ուրեմն տարեկան մօտ 80 միլիօն ոսկւի միայն տոկոսիւք: 1897 թ. պետութեան ընդհանուր պարտքը հաւասար էր 1 միլիարդ ոսկւու, իսկ այժմ—1¹/₂ միլիարդի:

ՊՊ. Տօտօմանցի և Թօփչեանի գրքոյլը, չը նայած իր փոքր ծաւալին (124 էրես), պարունակում է իր մէջ շատ հետաքրքիր տեղեկութիւններ Թիւրքիայի առհասարակ ներքին կեանքի մասին: Նա կազմուած է, հիմնուելով մի շարք եւրոպական աշխատութիւնների վրայ, որոնց մեծ մասը լոյս է տեսել միայն վերջին տարիները: Ո՛վ որ գերմաներէն համկանում է՝ խորհուրդ կը տանք այդ գիրքը ձեռք բերել. ցանկալի կը լինէր մինչև անգամ, որ նա թարգմանուէր հայերէն:

X.

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Մ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) Ի. Վօրօնօվա, Մագնիս, թարգմ. ուսերէնից: Նուէր մանուկներին. Թիֆլիս, 1901 թ. գինը 12 կոպ.:
- 2) Ե. Լալայեան, Գանձակի գաւառ, 2 հատոր, արտատպած «Ազգագրական հանգիսից». Թիֆլիս, 1901 թ. երկու հատորի գինը 1 ռ. 60 կոպ.:
- 3) Խօզէ Էչէգարան, Մարիանա, դրամա 3 գործ. և վերջաբանով. թարգմ. Արսէն Կրասիլնիկեանի. Բագու, 1900 թ. գինը 1 ռ.: Վաճառման բոլոր արդիւնքը յատկացնում է «Եղբայրական օգնութեան»:
- 4) С. Заваровъ, Кавказъ въ сельскохозяйственномъ отношеііи въ 1899 г. Изданіе И. К. О. С. Х. Тифлисъ, 1900 г.
- 5) Յ. Սօլովեան, Կոտորուած սիրտ, վէպ. Մոսկուա, 1898 թ. գինը 40 կոպ.:
- 6) Յ. Սօլովեան, Ղօնաղլուխ մնաց, վօդովիլ մէկ արարուածով. Մոսկուա, 1896 թ. գինը 20 կոպ.: